

Лъчезар Андреев

АКСИОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА СКЕПТИЦИЗМА

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЦЕННОСТНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА СКЕПТИЦИЗМА

Широко разпространена изследователска позиция при определянето на същността и формите на скептицизма са историко-философският и общофилософският подход. Тук анализът на формите на скептицизма се осъществява главно от гледна точка на тяхната познавателна, логическа или сциентиска стойност. Типичен пример в това отношение са изследванията на А. Наес, О. Джонсън, Р. Радев, които свързват скептицизма с необходимостта от строга аргументация.

В някои случаи към проблема се подхожда със средствата на психологическия анализ. В традиционната литература работят три основни парадигми за тълкуване на скептицизма: употребява се като синоним на съмнение; за изразяване (описване) на процеса, при който едно възможно въздържане (мълчание) става част от познавателното състояние и поведенческа изява на съмняващия се индивид; за отрицание на всичко определено, завършено, догматично.

Разбира се, проблемът за скептицизма може и трябва да се изследва със средствата на психологическото познание. Появата и развитието на съмнението и скептицизма се придружават с ярко изразени личностно-психологически и социалнопсихологически ефекти и явления. Но сам

по себе си психологическият подход не може да обхване мащаба и многообразието на проблема за скептицизма. В границите на този подход наред с критичния анализ не рядко можем да видим нескрит негативизъм. Типичен е случаят с интерпретациите на Х. Линднер¹.

Наличието на всички тези възможности именно трябва да ни предпазва както от негативизъм, така и от своеобразно фаворизиране на скептицизма, т.е. от възприемането и полагането му като първостепенен фактор на разбирането. Така според П. Ънгър в основата на скептицизма стои неизбежното невежество².

Тук е мястото да се отбележи, че фаворизацията на скептицизма не е плод само на личен натюрел в размишленията или на чисто снобски амбиции. Зад нея стои реален факт — все по-широката съотнесеност на скептицизма към всички сфери на човешкото съзнание и съществуване. Ето защо дефинирането на скептицизма се нуждае от един по-широк теоретичен и практически (поведенчески) контекст. В този дух няма основание да не приемем определението, според което скептицизмът е не само философско учение; умонастроение — лично преживяване на противоречията, но и своеобразна форма на отношение, поведение, позиция, които внасят свой елемент, колорит, модифицират отразяването и преживяването на някои от протичащите социални процеси.

Възприемайки по принцип това определение, бихме могли да добавим, че скептицизмът има сериозен, открояващ се ефект и в сферата на нравствеността и психиката, в ценностната ориентация (позиция) на отделните личности или социалната група. Всичко това предполага и извеждането на анализа на скептицизма от плоскостта на историко-философското разглеждане, и разполагането му в контекста на "вечните" светогледни въпроси на личността.

Поради всичко това присъствието на скептицизма в познанието и живота, (в социалното развитие) днес се отличава с повишена сложност и разнообразие в проявите и

1 Lindner, H., *Der Zweifel und seine Grenzen*, Berlin, 1966.

2 Ungler, P., *Ignorance: A case for scepticism*, Oxford: Clarendon pres cop. 1975.

въздействията. Този ефект днес се отчита не само в психологическата наука, но и в социалното познание.

Следователно имаме всички основания да кажем, че възникването и въздействието на разновидностите на скептицизма не са инцидентни, случайни явления, нито пък ирационален взрив на някаква критичност, а закономерно проявление на човешкия аналитичен и оценъчно-критичен потенциал. Дори когато дадено съмнение се появява и изглежда като необяснимо, то се оказва дълбоко свързано с реални предпоставки, условия и нужди. Това означава, че между скептицизма и критиката, независимо от всички качествени отлики, съществува връзка и преходи. Критиката отхвърля, преодолява съмнението, но и тръгва от него. В това именно се проявяват континуитетът и закономерният характер на позитивния вариант на скептицизма.

Тезата за случайния характер на скептицизма черпи своите мотиви от реално съществуващата възможност при определени условия дадена разновидност на скептицизма да не бъде разбрана, т.е. да изпревари решително социалната практика. Това са случаите, когато **скеписът** не може да намери пряк път към масовото незнание (и социалното преобразуване) и остава в актуален план без социален ефект. В такива случаи **скеписът** се проявява като "чисто" абстрактни разсъждения, които, ако намерят място в системата на светогледа, могат опосредствувано да въздействуват върху поведението и практиката.

Силното, грабващото в разновидностите на скептицизма е, че в тях винаги намира място някаква вечна човешка страст към търсенето, към по-съвършеното и по-доброто. Значението на проблема за скептицизма изпъква особено ярко в исторически преломните моменти. Това е така не само заради ускорението в хода, но и поради възможността за съвместна проява и действие на различни видове и типове идеи и ценности. В процеса на социалното развитие тази тенденция все повече се задълбочава и развива, за да обхване в определена степен и параметрите на всекидневието. Именно неизбежното нахлуване на скептичния поток в сферата на всекидневието го превърна в актуален проблем на нашето изследване. Ефектите на този процес можем да търсим не само в промените на предс-

тавите за достоверност и истинност, но и за това, което наричаме морално основание.

Проблемът за социалнопсихичните ефекти на скептицизма става особено актуален в условията на съвременното бурно развитие на познанието и живота. По същество става дума за готовността, състоянието и възможностите на човек да възприеме въздействието на една бързоизменяща се, противоречива, парадоксална (дори абсурдна) обкръжаваща среда. От тази гледна точка при възникването и въздействието на скептицизма на преден план изпъкват следните проблеми: психична готовност или ригидност спрямо скептицизма; страхова резистентност от ефекта на неопределеността, който предизвиква скептицизмът; осъзнаване на скептицизма като перспектива за реализирането на плурализма; приемането на скептицизма като фактор за разрешаване или задълбочаване на нерешени проблеми в сферата на личните и междуличностните отношения.

Безспорно срещата с проявленията на скептицизма се свързва с широк кръг психични състояния, като се започне от тяхното отхвърляне и се стигне до тяхното одобрително възприемане. Проблемите, които се наслагват между тези два полюса, можем да обозначим като психологическа феноменология на скептицизма с два основни изследователски разреза — личностнопсихологически и социалнопсихологически. Разбира се, в случая трябва да държим сметка и за условността на това разделение или, което е все същото, за взаимодопълняемостта на тези подходи.

Първите нравствено-психологически рефлексии към скептицизма носят явния печат на неразбиране и безкритичното отрицание на неговите възможности. Илюзията, че пътят на скептицизма непременно води към храма на бездействието, песимизма и отчаянието, подхранваше не само масовото съзнание и очаквания, но и редица философски и социални изследвания. И когато се разбра, че този път не е единственият, а са възможни и други, се появиха неоснователни отъждествявания на антидогматизма и критицизма със скептицизма. Люшкането между тези две крайности, разбирането за същността и ролята на скепти-

цизма и неговите отражения постепенно се приближаваше към трезвото осмисляне. Това ново разбиране тръгва от отчитането на факта, че последствията от скептицизма са рожба на това, което човек е направил или не е направил при опита си да обоснове адекватността на знанието, при опита да се потърсят и изразят ценностните параметри на скептицизма.

Всяка форма на скептицизъм възниква в конкретна ценностна атмосфера, сама по себе си носи ценностна натовареност, в известна степен дестабилизира съществуващия ценностен порядък, разрушава някакви ценности. В литературата нерядко можем да срещнем възгледи, застъпващи идеите за ценностната индиферентност на скептицизма, та дори за неговата ценностна противоположност. Може би в най-чист вид тези идеи се лансират в изследването на Х. Линднер¹. Според него скептицизмът елиминира ценностно-консолидиращата, ориентиращата и осмислящата роля на такива социални фактори като религията, авторитетите, традицията, обичаите и т.н.

Очевидно при подобна позиция на скептицизма се вмениява единствената функция на разрушаване и дестабилизиране на съществуващия ценностно-нормативен порядък. Изходен пункт на тази позиция, както може да се види, е методологическото противопоставяне на скептицизъм и ценности. Интересно е да се отбележи, че повечето автори, заемащи посочената позиция, тълкуват скептицизма в психологически порядък.

Възможно е човек да тръгне по пътя на скептицизма и критиката, когато неговите ценностни нагласи се окажат в опасност. Очевидно при формулирането на подобна позиция връх са взели охранителните мерки — съмнението-въздържане се прави, за да се съхрани нещо, да се запази някакво статукво в индивидуален и социален план. По такъв начин се отнема или намалява моделиращата (и сковаващата) сила на традицията, стремежите за непроменяемост.

Казаното не е само логическа възможност. Социалната практика неведнъж е демонстрирала случаи, когато

---

¹ L i n d n e r, H., Der Zweifel und seine Grenzen, Berlin, 1966.

скептицизмът или това, което се представя за скептицизм, се замислят и осъществяват с чисто охранителни подбуди. Подчинен на такива подбуди, скептицизмът естествено губи преобразуващите си свойства и възможности. Не са рядкост и случаите, когато подобен тип съмнение се насочва както срещу старото, така и срещу новото.

За да се изясни най-адекватно взаимоотношението и взаимодействието между скепсис и ценности, ще трябва да се проследят два основни разреза на проблема — мястото на самия скепсис в конкретната ценностна система, т.е. самият той, схващан като някаква ценност, и, от друга страна, — това, което се извършва в тази система вследствие на неговата поява и въздействие.

Когато към скептицизма се подхожда от консервативни или традиционалистки позиции, в които основен канон е съхраняването на съществуващото статукво, на него му се отрежда твърде ограничена роля и предимно разрушително значение. Скептицизмът в случая е поставен в парадоксалната ситуация да работи срещу себе си, т.е. не само да отрича нещо друго, но и себе си.

Тук може да се зададе въпросът — защо, след като скептицизмът има подобна (негативна, песимистична) ценностна натовареност, често пъти е представян от крупни философи, мислители и художници? Вероятно не е случайно изказването на А.Франс, че "всички велики мъже на Франция са скептици"¹.

По наше мнение в случая имаме работа с различен статус на съществуване и функциониране на скептицизма. Между скептицизма като начин на абсолютизиране на съмнението и въздържанието и скептицизма като антидогматизъм и критицизъм има съществени разлики. В първия случай скептицизмът е именно превръщането на съмнението в единствен и всеобемаш конфигуратор на човешката дейност, а във втория — той е един от многото, но не единственият регулатор на поведението.

Историята познава много случаи, когато мислители и философи са демонстрирали двойствено отношение спрямо скептицизма — от една страна, са се стараели да при-

¹ Франс, А., Книга и люди, гл. О скептицизме, М.Л., 1983, с.98.

ложат съмнението, а от друга, да ограничат въздействието му. Зад това отношение лесно може да се открие двойствена ценностна нагласа към съмнението — [съзнанието за неговата необходимост и полезност и страхът от крайните резултати.] Във всички случаи обаче възприемането на съмнението предполага в една или друга степен някаква преоценка на наличния ценностен арсенал.

По същество стигаме до въздействието на скептичните възгледи и настроения върху ценностната система. Изменяйки условията на познание, скептицизмът необходимо внася промени и в ценностната сфера, в моралните интереси и потребности на хората, в представите им за добро, ценно, красиво и т.н. Разбира се, от силата и мащаба на скептичните аргументи зависи и степента на "пробива" в сферата на ценностите. Но силата на въздействието на даден скептичен елемент (или разновидност на скептицизма) в обществото зависи не само от неговата основателност, но и от това, доколко се възприема от масовото съзнание. Очевидно в случая става дума за две страни, които, колкото и да са взаимообвързани, са и относително обособени.

Статиката на масовата психика се дължи на изработените и повтаряни във всекидневието представи за действителността, на необходимата стереотипизация на човешката дейност. При това положение, [колкото по-дълбоко е едно съмнение, толкова повече неща (ще трябва да) се разчупват, осмислят, преоценяват във всекидневната картина за света и установените стереотипи.] Тези психични конструкции са свързани с определени форми на жизнедейност и същевременно реализират известна съпротива срещу съмнението. Тази съпротива често пъти може да се осъществява независимо от съзнанието за достоверността на съмнението, а понякога дори може и да нараства. Следователно знанието, че дадено съмнение е достоверно само по себе си, не може да бъде гаранция за неговото възприемане.

Като правило в преходните периоди скептичните възгледи и настроения успяват да понижат почти всички равнища на ценностната система, да внесат някои размествания в ценностната ѝ йерархия. Разбира се, на различните

равнища динамиката и формата на въздействие на скептицизма са различни.

В социалнопсихологически план с особена сила се откроява сблъсъкът на скептицизма с установените стандарти на мислене и поведение. Появата и разгръщането на всяка разновидност на скептицизма в един или друг мащаб е осъществяване на някакво разчупване, промяна във всекидневните представи и убеждения на хората, в техните нагласи и поведенчески изяви. По същество всяка преценка на ценностите тръгва от съмнението през дестабилизацията и деструкцията на равнището на идеалите. Ето защо и пренастройката тук е най-бавна и мъчителна както в индивидуален, така и в социален порядък.

Промяната в ценностната система като ефект от скептицизма има, може да се каже, "последователен характер", т.е. тя се отнася не само до отделно звено, а до цели комплекси от ценности и в последна сметка до цялата система. В тази връзка заслужава внимание лансираната от нас идея, че различията в отношението към скептицизма са повече на равнището на мненията и преценките, отколкото в поведението. Става дума за това, че в повечето случаи се афишира положително отношение към скептицизма, отколкото реалното му възприемане и враждане в структурата на жизненедейността. В това разминаване се отразява несъвпадението между общата нагласа към скептицизма и реалната готовност той да се осъществява в практиката, проблем, който, според нас, заслужава допълнителни изследвания.

Ако погледнем назад в историята, ще видим, че положителният заряд, антидогматичната насоченост на скептицизма рядко са инспирирали радикални промени в ценностния свят на личността и обществото. Механизмът на предаване на опита (на прагматичното "какво трябва да се прави") е запазвал своята логика и способност. Особено добре това се откроява в тоталитарните формации със силно изразена нормативна регламентация.

Колкото и странно да изглежда, скептицизмът и усъвършенстването на критиката не внасят никакви решителни промени в този механизъм. Силата на установения ценностен порядък в тоталитарните общества е толкова

могъща, че не позволява на позитивното (плурализма) да бъде осъзнато в качеството на социално преобразуващ фактор. А скептицизмът е преди всичко предпоставка за плурализма. Особено добре това проличава днес в условията на бурно развиващи се социално-политически промени, на промени в сферата на междуличностни отношения, всекидневните контакти между хората. Не е нужно човек да е философ, социолог или психолог, за да почувствува, че съвременният човек все по-често е затормозен в избора на това, което желае като лично достойние. Съответно се задълбочава и неудовлетвореността от наличния ценностно-психичен статус, което подтиква както към промяна в ценностните предпочитания, така и към въздържане.

Коректността изисква в случая да разгледаме и контраезиса на формулираното по-горе твърдение — винаги и всякога ли скептицизмът води до антидогматизъм и критицизъм? Още Кант, а след него и Хегел допускат възможността за субективизиране и догматизиране на съмнението. Проблемът скептицизъм — догматизъм не бива да се разглежда само едноизмерно, т.е. само в плоскостта на противопоставянето им. Този момент можем да видим под един или друг ъгъл, в една или друга степен подсказан в някои съчинения, посветени на скептицизма¹. Очевидно става дума за трайни, инвариантни характеристики на отделни форми на скептицизма, за техни същностни измерения, които неизменно попадат във фокуса на изследователските търсения.

Проблемът скептицизъм — догматизъм не бива да се разглежда едноизмерно и поради това, че преодоляването на догмите като правило е болезнен процес, свързан нерядко с мъчителна пренастройка и преоценка на ценностите. Понякога можа да се случи така, че преодоляването на една догма или стереотип да породви девалвация на определени ценности, да доведе до масови психични напрежения. Изтръгването на големи групи от хора от установени, осветени от вековни навици форми на дейност и световъзприемане винаги има определени негативни пос-

1. N a e s s, A. Scepticism, London, 1966.

ледствия.

От тази гледна точка пред всяка форма на скептицизъм съществуват две опасности — фаворизиране (респ. догматизиране) и ригидност. Първата е свързана с рязкото абсолютизиране на съмнението, при което не може да се избегне отрицанието, не може да се осигурят логически основания (аргументи) и психологически предпоставки за приемане. На практика това означава "изолиране" на скептицизма в интелектуалната общност и, което е по-лошо — неговото профаниране. Така например, показателна е интерпретацията на П. Ънгър за т.нар. "същински" скептицизъм¹. Редица съвременни интерпретатори и коментатори на скептицизма се разграничават от подобни увлечения, защото при тях съмнението се "блокира", превръща се в догма².

Ригидността спрямо скептицизма почива върху криво-разбрания стремеж за стабилност и сигурност в развитието. Казва се — в скептицизма не би имало нищо лошо, ако не съществуваше опасността светът и животът да се тълкуват през призмата на отрицанието. Скептицизмът носи опасности и рискове, които трудно се предвиждат, могат да имат неочаквани и опасни последствия. По такъв начин именно се формира негативната нагласа спрямо скептицизма.)

Резистенцията спрямо скептицизма може да се обясни със страха от нежелателните последици от неговото приложение. По такъв начин съпротивата срещу скептицизма не бива да се свързва само с някакви характерологични особености, а преди всичко със социално-статусните състояния на отделните личности и групи.

Както е известно, социално-психичната инерция е ефект предимно на установени, канонизирани от съответни ценности форми на жизнедейност. Догматизмът налага възприемането и полагането на съществуващия норма-

---

1 U n g e r, P., Ignorance: A case for scepticism, Oxford: Clarendon press cop. 1975.

2 C o n c h e, M., Pyrron od L'apparanca, Paris 1973; A.Naess, Scepticism, London, 1968; M.L.Wiley, Creative sceptice, London, 1966.

тивно-ценностен порядък като единствено правилен, възможен и вечно зададен. В този случай не скептицизмът, а стереотипията се оказва по-лесната форма на проява на личността или групата. Това доказват и специализираните проучвания на промените в социалната психика¹.

При скептицизма се наблюдава отклоняване от изискванията на социалните нормативи, насочване на поведението по пътищата на "отклонената реализация". В такива случаи човек остава сам със себе си, загубва ориентира на обществената изискуемост, търси осъществяването си в света на деклинираните действия. Чувството за скептична свобода намира допълнителни мотиви и в дистанцирането, критиката, индиферентността в условията на "понижена загриженост към социалната преоценка" и т.н.

От друга страна, самите промени в социалния статус, необходимостта от търсене и усвояване на нови образци, ценности, способности на съществуване се оказват на известен етап непреодолимо препятствие за възприемането или допускането на скептицизма. Достатъчно е да посочим, че дори когато едно съмнение (скептичен елемент) изглежда преодоляно, изживяно, то може неусетно (и потенциално) да въздейства върху актуалното битие на хората, а ако се създават подходящи предпоставки, и да се "съживи".

Всичко това поражда сериозни психологически и нравствени проблеми, свързани с възможността на човека за "непрекъснато приспособяване", за постоянна адаптация и реадaptация.

Трябва да признаем, че някои автори марксистично смятат данък на негативизма. Смяташе се, че доколкото целите на социалистическото строителство са неизменно прогресивни, в тях естествено и непротиворечиво ще се впишат и целите на научния и социалния прогрес². Това не се потвърди и днес ясно се знае, че би било невярно да се твърди, че социалната несправедливост, несигурност и отчуждение са преодолими при социализма. Знае се, че след времето на застои и догматика винаги следва някак-

1 Градев, Д. Промени в социалната психика, С., 1983, с.83.

2 Lindner, H., Der Zweifel und seine Grenzen, Berlin, 1966, S.140-144.

ва степен на скептична ориентация, която прераства в критична вълна.

Опитът да се оцени скептицизмът без да се отчита съответната психологическа подготовка и ценностна обезпеченост има като свой резултат формирането на редица колізии и противоречия. Ето защо съдбата на скептицизма зависи до голяма степен от това, доколко пътят му е различен от преднамереност и субективизъм. Съдбата на скептицизма не е определена единствено от обективните социални и гносеологически предпоставки, в нея се чувства осезаемото, а понякога и доминиращото значение на психологическия (и нравствения) фактор. Неговата намеса може както да съдейства, така и да пречатства развитието на скептицизма и в този смисъл бихме могли да говорим не само за негативно (позитивно) отношение, но и за съответна позиция и поведение.

Във всички случаи обаче скептицизмът предполага активизиране на човешкия (нравствено-психологическия) фактор и повишаване градуса на социалната динамика.

Очевиден е опитът ни да акцентуваме на някои състояния на социалния контекст, които съответно могат да благоприятствуват или спъват възникването и съществуването на скептицизма. От тази гледна точка може да се каже, че има някои форми на проявление на скептицизма, които лесно демонстрират своята социално-психологическа ангажираност, и такива, които я показват с по-голямо или по-малко закъснение.

Историята на изследването на скептицизма изобилства с примери на противоречиво отношение към скептицизма. Но общата тенденция, както вече бе посочено, е преодоляване на негативното. В тази тенденция се намесват фактори от най-различно естество и ранг, но основният фактор е обективното все по-мощното разкриване на диалектичните елементи и връзки. Успоредно с това разкриване се разширява и социалната толерантност към това, което в момента може да е непонятно, неразбираемо, неадекватно на наличните познавателно-оценъчни възможности. Формира се плурализъм, съдбата на другомислието не е вече заклеимяването, а съхранението и съпоставката.

Проследявайки историческата динамика на проявите на скептицизма, особено релефно се откроява проблемът за степента на въздействието, за натиска, който те оказват върху личността и обществото. Дори и при философския скептицизъм този натиск е обективно зададен и обективно въздействува. Колкото по-силен е той, толкова по-бърза е самата ориентация, по-широк е мащабът на въздействието. И, обратно, при слаб натиск скептичната ориентация се отлага във времето, бавно достига до своя социален резонанс. Тук също бихме могли да открием тенденцията на все по-засилващото се влияние на скептицизма в преходните периоди от развитието на историята и обществото.

Има основание да предположим, че философският скептицизъм не оказва силно въздействие върху социалната група, поради което тя не му е отделяла сериозно внимание. При социално-политическия скептицизъм степента на въздействието е значителна и затова привлича вниманието. Трябва да признаем, че днес скоростта на промените е толкова висока, че неточната, неправилната реакция може да струва много скъпо, докато "неразбраните" възможности на скептицизма се простират почти до границите на позитивната критичност. Това не изключва, разбира се, възможността една пасивна форма на скептицизъм да служи като демобилизиращ фактор или дори да доведе до мистификации. Подобни предположения не са лишени от основания, доколкото поставят фундаменталния въпрос за съотношението и съответствието между социална и психична мобилност, т.е. способността на човека да се вражда непротиворечиво в условията на социалните промени.

В този смисъл появата на скептицизма ще бележи различни социални, социалнопсихични и нравствени ефекти като в синхронен, така и в диахронен план. Очевидно не можем да очакваме от догматика да пледира в полза на идеята за скептицизма като страна, момент на плурализма, тъй като тя би му била абсолютно непонятна. Но тази непонятност характеризира възприятията и на немалко съвременници, представящи се за критици и въпреки това обаче не можем да говорим за идентични ефекти.

Следователно освен за психологическата адекватност на скептицизма трябва да се мисли и за социалната му адекватност. Силата и степента на въздействие на дадена форма на скептицизма е в пряка зависимост от тази социална адекватност. В основата на всяко съмнение и скептицизъм стоят някакви социални потребности и колкото по-мощно е съответствието между тях, толкова по-силно е влиянието на скептицизма. И, обратно, ако отсъствува такова влияние, това означава, че социалната действителност не е съзряла за скептицизма или не се нуждае от неговата популярност. Истинските съмнения не са случайни хрумвания, а определен израз на целевата човешка дейност и в това си качество се родяват непосредствено с елементите на диалектика, критика, плурализъм.]

Социалната адекватност на скептицизма включва в себе си не само предпоставките, условията, факторите, правещи възможна реализацията на една или друга проява на плурализма, но и целокупния ценностен арсенал и масово-психични характеристики, в чиято среда ще се осъществява тя. В този смисъл идеята за позитивен вариант на скептицизма (респ. за плурализма) ще бъде за догматика не само непонятна, но и няма да представлява ценност за него, няма да бъде свързана с някакви очаквания, надежди, претенции, цели и идеали. Подобен ценностен ефект можем да наблюдаваме, ако се опитаме да "пренесем" тропите на античните скептици в наши дни. Ценността на тропите е в ценността на човешкия опит и историческата памет. Случаите, когато дадени съмнения — например апориите на Зенон, рязко изпреварват времето си и са актуални в бъдещето, показват заедно с всичко друго, че те не са били "достатъчна ценност" за своето време.

Трябва да признаем, че скептицизмът предполага наличието и на повишена социална динамика, т.е. натрупването на максимум събития в единица социално време. От гледна точка на скептицизма, който ни спохожда, съвременният свят се различава радикално от миналите епохи. Скептичната ориентация е предпоставена от серия отделни, "малки" съмнения. За тях е характерен кумулативният ефект, бавното, понякога незабележимо, натрупване. Това не изключва, разбира се, възможността и едно съмне-

ние да служи като отправна точка, но като правило появата на такова съмнение е винаги придружена или най-малко бързо последвана от серия други съмнения. Непрекъснатите натрупвания на съмнения в посока на скептичната ориентация е възможно да променят не само нейната структура, но и цялостната ѝ логика.

Г Скептичната нагласа има парадоксален и противоречив характер, тя често пъти влиза в конфликт с непосредствените прагматични цели на социалната общност, нерядко поражда болезнени психични преживявания на индивида. (Защото, както е известно, масовото съзнание инстинктивно има чувството, че за да се направи нещо, с необходими вяра, сигурност, а не съмнение.) От тази гледна точка всяко по-голямо натрупване на съмнения може да се приеме като своеобразна "среда" на скептицизма, което прави възможна появата на разнообразните негативни квалификации.

Подобни квалификации нямат предвид богатото многообразие на формите на скептицизма, а някои отделни страни и моменти. Познаването на проявите на диалектиката (обективна и субективна) променя и вижданията ни за скептицизма. В този смисъл появата на всяка нова форма изисква нова интерпретация, преоценка, защото бележи, отразява една "нова ситуация", в която социалното време и пространство имат други характеристики. Неговите форми имат не само причинно значение, т.е. служат за нови провокации, но и социокултурно значение, променят в една или друга степен духовния статус на личността или социалната група.

Разбира се, наивно би било това значение да бъде тълкувано само с термините на доброто и прогреса. Влиянието на скептицизма се съпровожда и от появата на редица сложни и противоречиви проблеми. На първо място възниква проблемът за съотнасянето на скептичните положения с възможностите за практическа дейност. Немалко изследователи се питат няма ли човешкото съществуване да се превърне в пагубно бездействие и безотговорност, докъде се простират адаптивните способности на човека спрямо скептицизма и, което е най-важно — в състояние ли сме да управляваме скептичното отри-

цание и критика; скептичното въздържане и мълчане? Известният изследовател на скептицизма А. Наес, занимаващ се активно с психологическото измерение на скептицизма, е анализирал задълбочено тези въпроси¹.

Според нас съвременната познавателна ситуация се различава кардинално от предходните. Тя предполага и изисква един рационален, творчески скептицизъм. Преди всичко налице е активен стремеж за социална ангажираност, нараства сериозно употребата на критическата рационалност, повишава се ефективността и значението на ориентирането към поливариантно мислене, съпоставят се варианти, отказващи се от табутата, фетишите и авторитетите, укрепват способностите на човека да посреща без афекти и стрес противоречията, абсурдността в живота. С други думи, позитивният скептицизъм създава допълнителни условия да се формират качества и способности за по-адекватно познание, оценка, поведение и нагласа.

ЦЕННОСТНИЯТ ПОТЕНЦИАЛ НА СКЕПТИЦИЗМА

Щом скептицизмът предлага своя интерпретация на същността на ценностите, своя система от ценностни ориентации, то къде и как е "разположен" неговият ценностен потенциал?

Най-общо скептицизмът, като обобщени и ясно осъзнати възгледи, може да се характеризира като активно търсене отговор на въпроса: дали в общата структура на света и на човешката психика има повече основания за истината или за заблудението. На емпирично равнище всеки човек може да констатира голямо многообразие на явления и дейности, които могат да породят съмнения. Дори без наличието на специални поводи и "дразнителни" човек може да изпитва съмнение към истинността на личното знание — достатъчно е да се освободи от обичайните и силни предразсъдъци.

---

1 Naess, A., Scepticism, London, 1968.

Скептикът се изпълва с вътрешно доволство, когато чувства силата и превъзходството на интелекта си пред ума на догматика, пред т.нар. "здрав разум" и "доволно съзнание", пред това огромно мнозинство, което мисли само в пряка връзка с практическите си задачи или просто за да убие времето в разговори и надежди.

И ако във философската си форма скептицизмът създава реална възможност за конструктивна критика, то скептицизмът като цяло също клони към критични възгледи и настроения. Безспорно самото преодоляване на съмненията се преживява с голяма наслада. Освен това човек активно променя обстоятелствата и самия себе си, така регулира собствения си вътрешен и външен живот, че да извлече все по-голяма сигурност (и удоволствие) от тях.

Един от най-ефективните социално-исторически аргументи на скептицизма несъмнено е позоваването му на изпълнената с ужасите на тоталитарните режими досегашна човешка история, на нарушеното екологическо равновесие и на кошмара на военната опасност, която не престава да носи несигурност.

Скептиците търсят аргументи за своите тези и в по-дребномащабните измерения на социалния живот — в междуличностните отношения. Тях те тълкуват не само на основата на емпиричния опит и наблюдения, но и дедуктивно — извеждайки тезите си от по-обща философски и частнонаучни предпоставки. Накратко, социално-историческата и нравствено-психологическата аргументация на скептицизма може да бъде изложена по следния начин: социалният живот на човека по необходимост обуславя у него двойственост, фалш, себеотчуждение. Лесно може да се констатира двойствената, противоречива същност на човешката цивилизация, която едновременно създава предпоставките на нивелировката и непрекъснато и безплодно се бори против нея.

При това не бива да се мисли, че социалната активност и дейност на човека не го удовлетворяват само чисто прагматично (дори понякога и егоистично), откъм изискванията на неговото вътрешно интимно аз. Във всяка активност, във всяка дейност човек може да съзнава и живее с разяждащата мисъл за нейната социална безполезност.

Макар че скептикът стига до съмнение в полезността на своите социални функции, това не означава, че той се стреми напълно да се освободи от тях. Крайното скептично настроение се поддържа не от всяка, а от неуспешната, неадекватната на социалното си предназначение и влаганиа замисъл активност. Когато се постигат резултати, нищожни в сравнение с очакваните и желаните или дори противоположни на тях, изходното въодушевление по контраст се сменя с крайни съмнения и въздържане.

Във връзка с казаното не може да не се изтъкнат силно подчертаните нравствено-етични характеристики на скептицизма като настроение и светоглед. С основание някои изследователи изтъкват, че скептицизмът е детерминиран от морален дух¹. Още самото съмнение във възможностите на човека за адекватно познание при скептицизма има за основа силно морално чувство и високи нравствени изисквания. Гносеологическите оценки на скептика за света и живота се преплитат тясно с тяхната нравствена оценка. Защото за едно социално същество като човека истината, удовлетвореността могат да имат само социален характер, а най-масово и непосредствено човешката социална същност се отразява в нравственото съзнание. Ето защо скептичната оценка на нравственото състояние на човека прилива в скептична оценка на възможността за душевна безметежност (атараксия) и обратно. С други думи, скептицизмът представлява и една от възможните нравствени характеристики на човека.

По обseg философско-етическото измерение на скептицизма може да се разглежда в три плана: индивидуален, общочовешки и космичен. По съдържание той също може да се разглежда и аргументира в три плана: психологичен, интелектуален и морален (респ. хедонистичен).

Вече самият проблем за безкрайността, относителността, усъмняването във възможностите на човека за адекватно знание се приближава и до етическата проблематика, като го сблъсква с философската и житейската интерпретация на категориите като: смисъл и безсмислие на човеш-

¹ Емерсон, Р.У. — представен от Едгар Лий Мистърс, С., 1941, с.134-; Wile y, M.L., Creative sceptica, London, 1966.

кия живот; смърт, свобода; песимизъм, оптимизъм.]

Скептицизмът може да се аргументира от гледна точка на екзистенцията — неудовлетвореността (и смъртността) на отделния индивид, които качества се смятат за достатъчни да обезсмислят познанието и живота му дори да са напълно гарантирани вечният прогрес и съществуването на човечеството. Същевременно съмненията в космичната и дори земната съдба на човечеството внасят толкова повече неверие по-горчива нотка в самочувствието на индивида, колкото по-тясно е обвързал смисъла на своя живот с мисията на човечеството като цяло. Обикновено преходността и безсмислеността на познанието и живота в общочовешки план се разглеждат като показател на неговата безсмисленост и в космичен план.

По съдържание светът не може да удовлетвори човека и прави неговия живот безсмислен или просто поради факта на преходността на последния (при която индивидът се съзнава неспособен да реализира най-съкровения си възжелания), или поради интелектуалната безпомощност да схване същността на света, или най-после в нравствено отношение поради постоянното потъпкване на нравствените идеали от грубите материални сили. В първия случай светът е безсмислен в хедонистично (респ. евдемонично) отношение, във втория в интелектуално-логично отношение, в третия в нравствено отношение. Без съмнение тези три плана на констатиране и аргументиране на безсмислеността на живота могат да съществуват едновременно у един и същ индивид и при това във вътрешна връзка, във взаимопреливане и взаимодопълване¹.

Г Към вече казаното за относителността като аргумент в полза на скептицизма ще прибавим и съзнаването на смъртта (безспорно смъртта се разглежда като основен аргумент на редица религиозни и светски песимистични учения). При индивидуалната нагласа смъртта на индивида се отъждествява в съзнанието му с гибелта на целия свят.

Г Страхът от индивидуалната смърт не само обезсмисля живота, но може да приеме и патологични форми. Нагласата и възгледът, които отъждествяват смъртността с

1 Милев, В., Ив.С лаников, Песимизмът, С., 1985, с.140.

безсмислеността, доведени до логическия си край, водят до радикален нихилизъм, песимизъм, аморализъм, чрез което се самоопровергават¹.

Противоречията в действителността и познанието обезпокояват скептика и тогава, когато той пребивава в неведение по отношение на дълбоката същност и перспектива на света, и тогава, когато признава обективните закономерности в нейното безлично, безразлично отношение към човека и неговия морален идеал. Тук интелектуално-логическият аспект на скептицизма прелива в неговия нравствен аспект. Аргументирането на скептицизма в нравствено-етичен план изхожда от противоречието между желаното и съществуващото; между това, което е, и това, което трябва да бъде.

Скептичната оценка на света от морална гледна точка е логичен резултат от неговата интелектуално-метафизична интерпретация, несъобразена с принципа на активно-действената роля на човека субект. Много ярко тази оценка намираме изразена у М.Гюйо, макар че този автор по цялостната си психична нагласа и възгледи съвсем не е привърженик на скептицизма (още по-малко на песимизма). Той изтъква безсилието на човешката воля по отношение на всичко, чиято посока тя не може уловимо да измени². Оттук неизбежността на "нравствения скептицизъм".

И така в различните интерпретации на скептицизма един толкова радикален факт на човешкото съществуване, какъвто е относителността, може да получи коренно различни оценки: веднъж като мотив с ограничаващо начало, а други случаи с — неограничаващо. Свободата на човека винаги е срещала пред себе си своя контрагент — ограничението, притеснението, формирано от различни компоненти — познавателни, икономически, политически, религиозни, нравствени.

Мотивите за скептицизъм биха могли да се разглеждат и в аспекта на свободното критическо действие. Сво-

1 Милев, В., И в.С л а н и к о в. Песимизмът, С., 1985, с.141.

2 G u a u, M., Esquisse d'une morale sans obligation nisanction. P., Ed., Alcan. 1985, p.100—106.

бодата на скептика винаги се е смятала за "conditio sine qua non" на познавателния процес, винаги като най-дълбока, присъща на съзнанието форма за критическа изява.

И така, какво е свободата при (в) скептицизма? Кога скептицизмът е свобода и кога ограничение? Скептицизмът, разбран като мисловно действие, е по правило състояние на трескаво, неспокойно движение на мисълта. На него са познати и присъщи парадоксалното и абсурдното. За да доведе до необходимите, до търсените решения, на него му е необходима свободата на едно невероятно поведение. Щом моето знание е само вероятно, само привидно мнение, т.е. не е достоверна истина, — аз съм свободен по отношение на другите и по отношение на самия мен. Това създава илюзията за вътрешна психическа свобода, за дистанция, за полагаща се и заемана позиция на превъзходство. Можем да говорим и за различни социално-етични форми и мащаби на тази психична мотивация на скептицизма¹.

Условиата, при които личността осъществява своята познавателно-оценъчна дейност, са различни. Всички тези условия слагат отпечатък върху характера на тази дейност. Но дейността на човека се ръководи в края на краищата от самия него. Благодарение на това не винаги съществуващите догматични учения са могли да упражняват своето попечителство над волята на човека. В зависимост от своята сложна структура, в зависимост от своя характер и способности, придобити знания и опит, ценностна ориентация, емоционална и познавателна насоченост личността изгражда реакциите си спрямо едни или други дразнители, постъпки и поведенчески актове. В необозримо сложните и противоречиви взаимоотношения и взаимодействия между личност и конкретно явление количествената и качествената обособеност на личностната реакция може да варира в широки граници.

Ценностите се раждат обикновено в климата на свобо-

---

1 Свободата на скептика действително може да се разглежда като нравствена, като социално-културна, като психологическа и пр. категория, но тя безспорно има своите гносеологически аспекти, доколкото е момент на познанието.

дата и изискват като условие за своето функциониране такъв именно климат. Ако го няма, застоят е неминуем. Ако го има, създаден от социалните условия, културният (научен, философски) възход е безспорен и неудържим. Човек с цената на много компромиси, на лични жертви може да отстои на насилието на общоприетото (традиционното стандартното), да го преживее и надживее. Скептицизмът е една от възможните реакции срещу това насилие.

При анализа на процеса на научното изследване, на спецификата на художествената дейност, а също и в ежедневието се е утвърдила представата, че скептицизмът съвпада по принцип с въздържането от приемане на всякаква крайност — съмнение, с отклонението от общоприетата позиция.

Подобно разсъждение разчита на известна доза основание. [Със своята непримиримост и безпокойство скептицизмът поражда в една или друга степен надежди.] Но скоро тези надежди се превръщат в разочарование, особено след като хората съзират в него тенденция към неопределеност и индиферентност.] Но комплексното обхващане на явленията и процесите в познавателно-оценъчната (и практическата) дейност предполага възможността да се допусне и тезата, че негативен скептицизъм може да се прояви и когато се заема "средна позиция", когато се отнася индиферентно както към общоприетото, традиционното, така и към новото.

За някои скептици постигането на душевна безметежност (атараксията), достигането на удоволствие и освобождаването от страдания се счита за истински мотиви, движещи човека, без да се забелязва, че именно тук са събрани всички противоречиви представи за смисъла на човешкото съществуване.

Истинската антидогматична и критична насоченост изисква съобразяването с изменените и изменящите се обстоятелства, отклоняване от средната позиция. Именно поради това би могло да се приеме, че скептицизмът може да се изрази и в излизане от безразличието. В подкрепа на току-що казаното може да се отбележи, че в ежедневието на човешката дейност могат да се срещнат (и

определено се срещат) множество примери (цялостната позиция на отделни хора или единични прояви на мислители) на съмнение и въздържане, на "умерен" и рационален скептицизъм (именно на позитивен скептицизъм), на многостранно отражение на действителността, когато словесната оценка и практическата изява не се ограничават до приемане и потвърждаване на средната позиция, на индиферентизъм.

Представата и същевременно следствие на вътрешната психична противоречивост е преднамерената склонност към самоанализиране. При такава склонност субектът изгубва стабилността на своята активност: щом интелектът започне да преобладава над инстинкта, а рефлексията — над спонтанността, появява се тенденцията съмнение — въздържане и критичност. По-специално скептичните интерпретации на света и живота за разлика от традиционно-догматичните, които винаги носят тенденцията да бъдат споделяни (респ. утвърдени, наложени) с другите, много често водят към самоизолация. Скептикът не винаги се стреми да сподели своите възгледи с всички други хора. Понякога той ревностно ги пази, защото съзнава, че може да срещне неразбиране.

В многобройните си конкретни форми скептицизмът предполага както демонстративно пренебрежение, дистанциране, изолационизъм, "аристократична" интелектуална ирония и снизходителност; така и открита критика. Създавайки възможните благоприятни условия за толерантно отношение, за многовариантно и критическо развитие на личността и придавайки определена насоченост на това развитие, скептицизмът способствува в същото време за свободното развитие на личността, което пък означава разгръщане на нейните индивидуални, неповторими качества. Нещо повече, скептицизмът като философско-историческа формация предполага демократично и свободно развитие на личността и го поощрява.

✓ Скептикът е особен тип личност; особени са мислите му, поведението му; начинът му на дейност, резултатите от дейността му и т.н. Той носи в себе си духа на времето, чиято рожба е. Скептицизмът е реакция срещу масовата и масираната тенденция да се създават еднакви във всич-

ко, стереотипни личности. Скептикът се стреми да докаже силата и превъзходството на интелекта си пред ума на догматика, на "тълпата", която е глупава и безчувствена, лишена от собствени съждения и тривиална в крайна степен. Скептикът изпитва чувството на интелектуално задоволство, когато интелектът разкрива сам на себе си собствената си вътрешна противоречивост, несигурност и несъстоятелност. Като открива противоречията (и недостатъците) на познанието на другите — скептикът поставя себе си по-високо от тях, демонстрира превъзходство на своето разбиране пред действителното положение на нещата. Но същата тази противоречивост се практикува във висша степен и от скептично мислещия, който постига психичното уравнивояване и удовлетвореност в своите интелектуални и емоционални изблици на съмнение и критика. Острата или иронична критика на недъзите на живота и познавателните възможности на човека дава съзнанието за собствена сила и издигнатост.

Като философска концепция скептицизмът има паралели с подобна тенденция в съвременната "модерна" етика и естетика с техния отказ от определеното и преминаването към частичен или пълен релативизъм. По социално-етичен признак мотивите за скептицизъм могат да се разделят на положителни и отрицателни, като се приеме, разбира се, че границите между едните и другите са относителни и твърде нюансирани. Това деление в много голяма степен е условно.

И все пак кое е положителното и кое отрицателното като подбуда при скептицизма? Основание да се постави този въпрос има, доколкото всяко отношение и дейност и всяка причина за дейност могат да се подложат на нравствена оценка. Още повече — мотивите за скептицизъм, които поради характера на претенцията — ["търсеца истината философия"] — би трябвало да бъдат винаги високонравствени. Общият, традиционният отговор е категоричен — [скептицизмът се мотивира от противоречията, парадоксалността, абсурдността.] Последните са само изходната елементарна база, върху която се разгръщат сложни съзнателни и подсъзнателни, социално обусловени процеси на саморегулиране и активност, които форми-

рат специфичното самочувствие на човека: положително или отрицателно, скептично или нихилистично. В светлината на този отговор не може да се допусне дори, че може да има някакви други причини (подбуди) в скептицизма, освен свързаните със социалната несправедливост и отчуждение.

Това са мотиви безспорни, дълбоко свързани със същността на дейността по откриване на истината. Но ако се взрем по-внимателно, ще видим, че макар и като отсенки в общия мотивационен процес, се прокрадват и други мотиви. Ето само някои от тях — стремеж към неповторимост, конфронтация, оригиналност, псевдокритика, голо отрицание, псевдореволюционност, безадресен антидогматизъм и антиконформизъм и т.н.

Безспорно не може да се отрича наличието на отрицателни подбуди в отношението и поведението на отделни скептично ориентирани личности. Не е трудно да се открият случаи на нравствена нехармоничност у скептици, включващи и склонността към неадекватен (от гледна точка на общоприетите социално-нравствени норми, идеологически и културни ценности) избор на мотиви за скептицизъм.

Скептицизмът е привлекателен с това, че санкционира своя собствен цинизъм. Всичко е абсурдно, нищо няма стойност. Това е успешен начин на оправдаване на цялата система на хедонистично-потребителските установки на "доволното съзнание". Елементът на неискреност, който може да се съдържа в скептицизма, го приближава до позорството: съмненията се развиват във виртуозност, в маниерничене, в кокетиране. Може би, когато говорим за това, обръщаме внимание на един от преднамерените и най-непредставителните моменти в мотивацията на скептицизма, но и така да е, ние имаме основание за това, доколкото феномена, който разглеждаме — скептицизмът — действително е сложен и противоречив.

В този контекст представлява интерес да се спомене и една на пръв поглед малко екстравагантна интерпретация за психологичното измерение на скептицизма, ако не на всички, то поне на някои от неговите представители. Най-кратко тази интерпретация може да се обозначи като тъл-

куване на скептицизма в качеството му на хоби.

Как да разбирате това? Едни или други причини за скептицизъм са вече едни или други ограничения за абсолютната свобода на скептика. Ако мотивите за скептицизъм произтичат от необходимостта да се изпълни някаква "поръчка", да се постигне някаква лична, но и зависеща от други цел, да се разреши някакъв проблем, те имат и ограничаваща сила.

Различните мотиви имат по-малък или по-голям обхват на ограничително действие. Когато ограничението е минимално, т.е. външните задължения на волята са сведени до минимум, тогава скептичната дейност е почти свободна — т.нар. скептицизъм-хоби. Тук различията, противоречията, конфликтите, пораждащи съмнение, както времетраенето на съмнението — въздържането са произволни; не се налагат от никакви обективни обстоятелства. Главните двигатели на дейността са субективни — стремеж към изява, запълване на свободното време с увлекателно занимание, желание за самоизтъкване чрез риторични конструкции. Скептицизмът-хоби (както всяко хоби) не е задължителен нито като начало, нито като резултат, нито като времетраене. И понеже не е задължителен, в някои случаи той дава неочаквани конструктивни резултати — докосване до същински противоречия и парадокси.

Разбира се, скептицизмът разглеждан като хоби, си има своите дълбоки вътрешни мотиви, чиято сила нито може да се измери, нито да се схване с цялата ѝ пълнота. Но при тях, както отбелязахме, повелята на обстоятелствата е сведена до минимум. Най-типични са случаите, при които винаги действуват някакви задължения — от външно обективен или от субективен характер. Но задълженията в тези случаи се осъзнават като благоприятни условия, поради което последните стесняват ограничителното си действие и дори най-често се превръщат в положителни, стимулиращи фактори. Примерите за това са много и най-различни.

Дори в своя логицистично-релятивистичен дух скептицизмът предизвиква емоционален отзвук и отвъд "чисто" философските занимания — в сферата на изкуството, понеже отразява една реална тенденция на епохата — стре-

межа на субекта да се еманципира въпреки ограничеността и превратността на обстоятелствата, въпреки практиката. Тук безспорно многообразието на изразните средства и интерпретацията на сродни или дори еднакви феномени по силата на спецификата на самата област може да бъде много по-голяма. Естествено е да се акцентува върху неповторимостта на естетическите взаимоотношения и в техния субективен категориален адекват.

Не са без значение обаче и чисто културните традиции на скептицизма. Лесно можем да констатираме ясно изявената скептична традиция в европейската култура още от епохата на древна Гърция и Рим. Твърде често се цитират антични поети и мислители, като изразители на скептични тенденции.

Новото време също не е лишено от ясно изявени скептични (философско-психологически, етически, поетически) мотиви и концепции. Ще споменем само някои по-ярки имена: М.Монтен, Б.Паскал, Ларошфуко, Мандевил, Волтер и други. По-късно се открояват и други, твърде известни имена — тези на А.Франс, Р. Емерсон и други.

Но разглежданото от нас състояние засяга почти в еднаква степен и модернизма в изкуството: отказ от повествователност, понятност и повторение на вече казаното и показаното. По-свободното разпореждане със случайностите, по-големият произвол, допустими в естетическата сфера, са реалната възможност за акцента върху съмнението и отрицанието в изкуството. Не само интелектуално, но и естетически асимилиран, светът в призмата на скептицизма става по-приемлив. Човекът естет притежава способността да се вживява във висша степен, да превръща своя скепсис в качеството му на роля, на артистично изживяване.

Тези тънко нюансирани психични изживявания на вживяване в избраната роля се преплитат с механизмите на самовнушението, при което съзнателното начало си дава сметка, че всичко това безкрайно съмнение е безсмислица, но намира в тази роля интелектуална и художествена наслада. Скептично изтълкуван, животът става по-поносим, когато се естетизира в аспекта на иронията. Иван Славов в своята книга "Иронията в структурата на модернизма"

подробно илюстрира тази възможност¹.

Възможен е и друг вариант. Тръгналият от състояние на основателни съмнения и скептични настроения човек може в стремежа си да опише относителността, абсурдността, и също така убедително да ги аргументира, да се "отклони" от изходното си състояние и да се отдаде неволно на самолюбуването на скептичния интелект и фантазия. По-очевидно е сякаш, спонтанно артистичното в неговата познавателно-оценъчна дейност отколкото житейско-нравствената му сериозност. Безспорно, истинското дълбоко преживяно съмнение не е така артистично.

И най-сетне максимално ограничаващи са онези мотиви, които се осъзнават като подражание, като едно или друго "насилие" над волята, но все пак се приемат и играят роля в ориентацията. Особено характерни в това отношение са срещащите се, макар и единични случаи на безкритично копиране на отделни концепции и похвати на школи със скептична ориентация в съвременната "модерна" култура.

Получава се съчетание на стихийно възникнали скептични нагласи в резултат на изявили се естествен стремеж към новаторство, осъвременяване, постигане съзвучие с ускорената динамика на обществения генезис, със срещащото се (макар и сравнително рядко) кокетирание с модни теории. Много често скептикът се наслаждава на играта на собственото си въображение, без искрено дълбоко в душата си да споделя изразените настроения, още по-малко да следва на практика изповядваните идеали.

Този нюанс в психологията на скептицизма ни дава основание да делим скептиците на такива по "природа" (истински) и скептици в чисто интелектуално отношение (по системата и стереотипа на мисленето си). Безспорно необходимо е да се прави разлика между емоционални и интелектуални аспекти на скептицизма. Към скептиците, които са такива само по системата на своето мислене, могат да се причислят философите-скептици. Животът на чисто интелектуалните скептици може да прилича на този на

---

¹ Славов, Ив., Иронията в структурата на модернизма. С., 1979.

всички и те могат да бъдат, общо взето, твърде спокойни и оптимисти, защото е възможно да си интелектуален скептик, без да си песимист. Те могат да живеят без да приемат (без да следват) в практиката своите философски принципи. Друг род е скептицизмът на онези, които го изпитват като реално разкъсване на сърцето си.

Нравствената ангажираност на скептицизма го поставя и в определени, обикновено твърде ясни отношения към песимизма и оптимизма. Скептицизмът може да има песимистични, респективно оптимистични нюанси, аспекти, разновидности. Преобладава становището, че пасивно-съзерцателната психична диспозиция стои в основата на скептицизма. И още, скептицизмът е непосредственият психичен еквивалент на радикалната безсмисленост на живота.

Тази вярна и "проницателна" по същество констатация обаче се отнася за един вече преодолян етап от тълкуването на скептицизма, чийто характер се изразява не само в пасивността и дистанцирането, но и в критика и социална активност. Скептицизмът в някои свои форми съдържа и нравствени оценки за добро и зло, справедливо и несправедливо, полезно и вредно и пр., а също така и определени ценностни отношения. Скептицизмът застъпва противоречиви аксиологически становища: едни форми утвърждават живота като най-висше благо, най-голяма ценност за човека, а в други — животът е безсмислен, не си заслужава да се живее.

1. Оптимизмът не е чужд на редица представители на скептицизма. Той се изразява не само в релацията — съмнение — вяра, но и в разглеждания в този контекст опит чрез нравствената ценност на живота да се компенсира недостигът или пълната липса на удоволствие и удовлетвореност. С други думи, скептикът цени оптимизма не защото в него вижда сърцевината на реалното, постижимо човешко щастие, а защото в него съзира онзи минимум от духовна ценност на съществуването, който може да компенсира недостига или пълната липса на удоволствие и удовлетвореност в него.

2. Песимистично настроеният скептик признава прогреса, но го разбира своеобразно. Научният прогрес и като

цяло прогресът на съзнанието само разрушават илюзиите, правят човека по-чувствителен към самооценки (включващи противоречията, несигурността, абсурдността) и по-ясно съзнаващ нищожността и безсмислеността на познанието и битието. Развитието на съзнанието, неговото просветляване съвпада според скептика с все по-ясното осъзнаване на абсурдността на битието. В този смисъл той се обявява не против, а за социалната и духовната еволюция. Когато всички желания на човека се реализират, той ще осъзнае тяхната илюзорност и ще разбере, че източник на злото са не отделните несъвършенства, а самата същност на битието. Във всеки случай разсейването на илюзиите в резултат на интелектуалното развитие на хората води до разочарование, при което удовлетвореността отслабва в значително по-голяма степен от неудовлетвореността. В заключение развитието на ума и чувството у човечеството ще доведе до по-ясно осъзнаване на преобладаването на незнанието и това съзнание, равнявайки се на увеличение на несигурността (неудовлетвореността), не само уравновесява, но и надхвърля незначителните постижения на прогреса.

С преклонението си пред дезангажираното съществуване скептиците изпадат в парадокси, които противоречат на здравия смисъл и общочовешката практика. Често чувството на интелектуална безпомощност и безпокойство преминава в чувство на морално безпокойство и безпомощност, в песимизъм.]

Има, разбира се, и други случаи — когато съпротивителните сили на човека не стигат и неговата воля изцяло, без остатък, попада под властта на песимизма. Но пресилено е твърдението: "Агностицизмът и скептицизмът във всичките им разновидности по принцип аргументират песимизма, доколкото внасят елементи на несигурност, случайност и безмисленост в разбирането на човешкото битие, независимо от това, как се очертава актуалното или миналото състояние на човечеството"¹.

Не случайно скептичните възгледи, макар че пораждат песимистични настроения продължават да се развиват и

1 Милев В., И.С лаников. Песимизмът, С., 1985, с.60

възпроизвеждат. За скептика осъзнаването на абсурда е някакво "страдание", но не от степен да потиска всяка интелектуална активност. Колкото и парадоксално да звучи, за скептика абсурдността в крайна сметка провокира активност. За илюстрация бихме могли да приведем редица примери от различни сфери на духовната активност. В своите "Опити"... М.Монтен нерядко използва оптимистичен тон. Перманентните съмнения на смеещия се скептик помагат за постигане едно по-плътното съпричастие към отразяваните събития (особено към съвременни), отколкото традиционното утвърдително предаване на фактите и човешките взаимоотношения¹. Удачно тълкуване на проблема за позитивния (носещ оптимизъм) вариант на скептицизма срещаме у А.Франс². Човек е доволен от компенсиращата, балансиращата функция на скептичните преживявания.

Подобни резултати могат да се постигнат и когато се осъществяват песимистичните съмнения на Блез Паскал — когато се съгъстват тъмните тонове и се поставя ударението върху негативните моменти при обрисуването на нещата³.

Живеейки в един раздвоен свят, принуден от житейските и политическите обстоятелства да прави компромиси, скептикът се опитва да ги избегне поне във философията, или поне да ги обоснове за себе си. За него конфликтите и недоразуменията в отношенията между хората не са случайни, а съществени, неотменен принцип на битието. Това намира свой израз и потвърждение и в самия принцип на диференциацията, на обособеността на единичността. Висш израз на вътрешното противоречие е случайността, която във всяко отделно свое проявление е частен случай, но като цяло шестествува неотменно в съвкупното битие. Не просто при някакви изключителни обстоятелства, а навсякъде случайността противопоставя хората един на друг, покрива отношенията им с непроницаема

1 Монтен, М. Опити, С., 1979, кн. I, II, III

2 Франс, А. Книги и люди, гл. О скептицизме, М.-П., 1923, с.98.

3 Паскал, Б. Мисли, С., 1978

мъгла на недоразуменията.

Както в този, така и в други случаи скептицизмът е свързан с метафизичността на мисленето. Скептикът констатира противоположностите в тяхната разпокъсаност и външна противопоставеност, без да се съобразява с дълбокото им вътрешно единство и взаимопроникване. Състоянията на конфликти и недоразумения между хората са възможни само върху основата на единството в тяхното битие, върху основата на тяхната взаимосвързаност. Интересно е, че скептикът не елиминира този момент. Той дори го извежда от самото единство на разума (и волята) като върховен принцип на битието. Нещо повече, отделни положения от етиката на скептика са основани върху този принцип: тя е призив към индивида да осъзнае своята дълбока същност в светлината на съпричастността си към единното, равноценността на разноценностите. Но този момент на единството на противоположностите е даден обособено, сам за себе си. Той е в сферата на призивите, на идеалите. В действителността, обратно, господства на практика само конфликтът. При този метафизичен подход, който на думи признава и борбата, и единството на противоположностите, всеки от тези моменти остава обособен, непроникнат от другия: борбата — за действителността, единството — за идеала. Скептикът не познава прехода между тези състояния, тяхното оптимално взаимопроникване и взаимообуславяне. Той вижда ту само едното, ту само другото и тяхната външна противопоставеност субективно абсолютизира.

Впрочем в този ред на мисли не бива да се допуска опростителство при интерпретацията на извънредно сложния проблем за природата на скептицизма. Човек е нито скептик, нито догматик по природа, у него се съдържат предразположения (макар и не в еднакви пропорции у различните индивиди) както към скептицизма, така и към догматизма. Социалната ориентация се определя от обективните закономерности на историческото развитие, но в нейната практическа реализация немалка роля играе и активната познавателно-оценъчна и критическа дейност на отделния човек и социалните групи. Твърденията за "скептичен индиферентизъм" (с негативни последици) не се от-

насят до всички форми на скептицизма. Човешкото познание и дейност (респ. живот) като психична реалност не е механично равновесие на определени елементарни състояния. Той се намира в сложна динамика на вътрешно регулиране, при което човекът, чийто живот (и познание) съдържа състояния на сигурност и несигурност в еднаква степен, не е длъжен да има индиферентно отношение към този свой живот и това се отнася не до онзи, чийто живот включва много индиферентни състояния. Защото не съществува проста взаимна зависимост между знанието и незнанието, от една страна, и преживяването на истинни или неистинни състояния, от друга.

Всеки човек е цял неповторим микрокосмос. В известни пунктове, в известни аспекти и в известна степен той притежава нещо свое, напълно оригинално, неизмеримо с мислите и преживяванията на другите и в такъв смисъл "определено" интимно. Познвателно-оценъчните отношения ще си останат твърде сложни, ще поставят непрекъснато проблеми и при бъдещите общества, когато ще отпаднат всички непоносими социални различия между хората.

Когато анализираме главните характеристики и предпоставки на скептицизма, не можем да не подчертаем отново ролята и на чисто външното, механично възприемане на някои модели на мислене и реагиране. Така например, скептицизмът и без по-дълбоки личностно психични основания привлича особено по-младите, просто със своята екстравагантност. Той е привлекателен още и с това, че дава възможност на човека да се разграничи, дистанцира, да разиграва роля, предизвикваща подчертано "почтително" отношение от страна на хората с по-ниско интелектуално ниво.

В условията на рушене на стари ценности и търсене на конструктивно (градивно) нови, неизбежно се засилват скептичните възгледи и настроения. Но и на скептицизма липсва един съществен елемент, за да се възприеме без затруднение от "здравия разум": определеността. Макар да представлява "неограничена" свобода на субекта, отговаряща на релативистичната тенденция, в скептицизма липсва анфинитет към ясното, определеното, трайното, което

е единствената достойна сфера за самореализация на прагматичния човек.

Подлагайки всичко на съмнение, на скептично неприемане е възможно човек да запази предишния си темперамент и поведенческа позиция — новото може да бъде само новият вътрешен дух, който той оценява и живее. Възможно е да има и такива "скептици", които ще скъсат напълно със света на старите ценности и норми и ще се самоизмъчват, за да смирят волята си; за други — скепсисът ще бъде само поредното им хоби; трети ще се "облекчават" с думи, ирония, сарказъм и... смях; четвърти ще прилагат съмнението като елемент на конструктивната критика в търсенето на истината.

В служене на идеята за необходимостта от преоценка на съществуващите ценности (респ. неизбежността на скептичните настроения) се съдържат елементи на песимизъм и оптимизъм. Можем с известни основания да се надяваме, че само незначителна част от наричащите себе си скептици твърдо и искрено се придържат към своите убеждения.

Казаното дотук ни дава основание да изкажем съображението, че в скептицизма има умисъл, удовлетворение и самодоволство, понякога амбиция и изисканост, която го прави привлекателен. Вътрешното удовлетворение, придобивано по пътя на интелектуалната (и естетическата) критика често пъти е толкова голямо, че завладява и личности, които по вътрешната си нагласа са само частично склонни или изобщо не са склонни към скептицизъм.

От друга страна, необходимо е да припомним (изтъкнатото по-горе), че скептикът наистина намира известно успокоение и облекчение, когато се дистанцира. Съмненията дават сигнал за разграничаване и дистанциране, а те задействуват психологическия механизъм на катарзиса (дори на автокатарзиса). Скептицизмът с интелектуалните и психологическите му измерения е лек, обезщетение, катарзис. Той обаче може да стимулира и активната нравствена позиция на личността, когато прерасне от пасивно съмнение в активна неотклонна борба против източниците на несправедливостта. Скептицизмът е знание, което предотвратява илюзиите, поощрява безкористието и ни

прави по-възприемчиви към другомислещите, по-толерантни, средство да се направи животът толкова поносим, колкото е възможно.

* * *

Скептицизмът в светогледа, в емоционалната нагласа и поведенческата характеристика на хората е неизбежно явление, съпътстващо генералното направление на познавателния процес като конкретна и всеобща реализация. Без да са налице условия за абсолютизирането на съмнението и за постигане крайни прояви на скептицизъм като масова практика, не трябва да се подценяват обективните предпоставки, произтичащи от всемерно нарастващата роля на човешкия фактор.

Всички разновидности на скептицизма се реализират в конкретна обстановка, която не може да се предвиди до най-големи подробности. Това значи, че между скептицизма и обществените явления и процеси съществуват много подвижни връзки. Едни и същи явления съдържат и пораждат множество тенденции, множество варианти за протичане на познавателния процес (респ. на съмнението). Поради това всяка скептична ориентация се проявява като тенденция.

Освен неповторимостта на конкретната обстановка, включваща цял комплекс от обективни и субективни условия и фактори, при която се реализира даден скептицизъм, от изключително, решаващо значение в случая е и самата дейност на субекта — носител на съмнението. Хората могат да се съмняват и действуват в съответствие с изискванията на дадено положение (норма, закон, традиция) и да способствуват за неговата реализация в най-благоприятния за тях вариант. Те могат да се съмняват, мислят, действуват и в разрез с неговите изисквания, при което реализацията му се затруднява, а нейните форми са твърде често разрушителни, а оттук и нежелателни за хората. Следователно хората са тези, които избират един от многото варианти за реализацията на дадено положение, скепсис; те са, които осъществяват избрания от тях вариант.

Съзнанието със своята строго интелектуална и интуи-

тивна способност прави селекцията на причините за скептицизъм съобразено с потребностите, но преди всичко съобразено с някоя главна доминираща цел, която в определен момент организира и дава насока на психическия живот. "Съдната" способност на съзнанието по отношение на скептицизма се осъществява не произволно, а съобразно със светогледа. Само онова, което е съобразено със светогледа и целта, може да бъде оправдано като действителна причина и да се превърне в мотив за една или друга ориентация. За скептичните състояния структурата на личността по-често играе ролята на първоначален тласък, импулс или пусков механизъм. По-нататък до формирането на скептичната личност съществено значение придобиват интелектуалните качества, натрупаният жизнен и теоретичен опит, догматичното или nihilистичното въздействие на обкръжаващите, на достъпната литература и пр. Изключително сложните взаимоотношения и взаимодействия на целия този комплекс от вътрешни и външни фактори са в състояние да ни обяснят защо не всеки склонен към съмнение стига до скептицизъм, както не всяка скептична ориентация задължително стига до обособен и изразен скептицизъм.